

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

ВАСИЛЬЧЕНКО В'ячеслав Миколайович

УДК 808.3 (09)

**МОТИВАЦІЯ І СЛОВОТВІРНЕ ВИРАЖЕННЯ ВІДНОСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ В
ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
(ВІДІМЕННИКОВІ ДЕРИВАТИ)**

10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2000

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

- Науковий керівник -** дійсний член АПН України,
доктор філологічних наук, професор
Грищенко Арнольд Панасович,
Національний педагогічний
університет імені М.П. Драгоманова,
завідувач кафедри української мови
- Офіційні опоненти:** доктор філологічних наук, професор
Грещук Василь Васильович,
Прикарпатський державний
університет імені Василя Стефаника,
завідувач кафедри української мови
- кандидат філологічних наук, доцент
Семеренко Ганна Василівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, доцент
- Провідна установа:** Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра сучасної української мови , Кабінет Міністрів
України, м. Київ

Захист відбудеться 20 лютого 2001 р. о 14.30 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова , 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий 18 січня 2001 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
Гальона

Н.П.

Загальна характеристика роботи

Дисертаційне дослідження присвячене проблемі діахронічного словотвору відіменникових відносних прикметників української мови і виступає як опис сукупності словотвірних типів, динаміки їх розвитку та морфонологічних явищ, які супроводжують відповідні дериваційні процеси.

Актуальність теми. Писемна історія української мови налічує не одне століття. За цей період в українській мові сталися значні зміни, які зафіксовано в писемних пам'ятках. Це дає змогу вченим-лінгвістам виявляти зв'язки, впливи, взаємовпливи, закономірності, що діяли на попередніх етапах розвитку української мови і зумовили сучасний її стан.

Порівняно недавнє виділення словотвору в окрему галузь науки про мову сприяло розширенню і поглибленню спектру мовознавчих досліджень у галузі дериватології. Відтоді значна увага приділяється історичним студіям зі словотвору. Вони дають змогу з'ясувати: шляхи формування основ сучасної словотвірної системи мови; зміни і трансформації словотвірних типів у плані їхньої активізації чи згасання; наступність та поступальність у розвитку словотвірної системи мови та окремих її ділянок; критерії вибору і залучення твірних слів та афіксальних засобів до словотвірних актів; закономірності та тенденції розвитку словотвірної системи.

Діахронічний словотвір відносних прикметників уже був об'єктом дослідження в українському мовознавстві. Йому присвячені роботи А. Грищенка, Л. Гумецької, І. Кунця, О. Горпинича, Т. Лукінової, С. Бевзенка, Л. Коцюби та ін. Однак актуальною залишається проблема узагальнення напрацьованого та більшого заглиблення у сутність тих історичних дериваційних процесів, результатом яких виступає в мові лексико-граматичний підклас відносних прикметників, похідних слів, які називають ознаку, що постає на основі відношень між двома об'єктами чи об'єктом і дією, обставиною та ін.

Історичне дослідження дериваційної підсистеми відносного прикметника української мови дає змогу зробити деякі більш ґрунтовні та глибокі висновки щодо становлення та розвитку всієї словотвірної системи української мови.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обраний напрямок дослідження тісно пов'язаний з темою кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова "Лінгводидактичний опис функціонування української мови", яка передбачає діахронічне і синхронічне вивчення граматичної будови української мови, зокрема становлення словотвірної системи відіменникових відносних прикметників.

Об'єкт дослідження становлять діахронічні дериваційні процеси утворення відіменникових відносних прикметників української мови.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні стану і динаміки розвитку словотвірної системи відносних прикметників (ВП) в історії української мови на основі аналізу результатів відповідних словотвірних процесів, відображених в історичних писемних пам'ятках української мови, а також у визначенні кола тих морфонологічних змін, які спричинили ці словотвірні процеси.

Для реалізації поставленої мети необхідно було розв'язати такі **завдання**:

- виявити й описати систему словотвірних типів відіменникових ВП;
- проаналізувати етапи розвитку продуктивності чи згасання окремих словотвірних типів;
- з'ясувати семантичну базу ВП у межах мотивуючих іменників;
- дослідити морфонологічні зміни у відіменникових ВП на стику твірних основ та суфіксів;
- дослідити явище лексико-словотвірної синонімії відіменникових ВП.

Матеріали дослідження. Джерельною базою для дослідження стали історичні джерела української мови, тексти юридично-ділової, господарської, історично-мемуарної та художньої

писемності, а також матеріали словників Лаврентія Зизанія, Є. Славинецького та Грінченка, Є. Тимченка, П. Білецького-Носенка, - першої половини XVII століть, Інверсійного словника української мови, Оберненого частотного словника сучасної української художньої прози. Загальна картотека відіменникових відносних прикметників становить близько 10 тисяч одиниць.

Методи дослідження. Відповідно до мети роботи та характеру зібраного фактичного матеріалу було обрано такі методи дослідження: порівняльно-історичний, зіставний та описовий.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що у ній вперше здійснено комплексний аналіз системи словотвірних типів відіменникових відносних прикметників на основі значного матеріалу, вибраного з джерел усього писемного періоду історії української мови: визначено періоди продуктивності й згасання окремих словотвірних типів, досліджено морфологічні зміни на стику твірних основ та суфіксів, лексико-словотвірну синонімію, а також з'ясовано природу мовних процесів виникнення похідних відносних прикметників української мови.

Теоретичне значення. Результати дослідження можуть бути використані при створенні загальної концепції розвитку українського словотвору від найдавніших часів і до сьогодення, а також у підготовці синтетичних досліджень з історії словотвору української мови, порівняльної дериватології слов'янських мов, для вирішення суперечливих питань українського історичного словотвору.

Практичне значення. Матеріали дисертації можуть знайти застосування у практиці викладання історії української мови і словотвору у вищих навчальних закладах, при проведенні спецкурсів та спецсеминарів, а також у практиці укладання різних типів словників.

Апробація роботи. Основні положення дисертаційної роботи і результати дослідження обговорювалися на науково-практичній конференції "Методична концепція Т.Ф. Бугайко і проблеми вивчення української мови та літератури в сучасній школі" (1998 р.), на звітно-наукових конференціях викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (1994-2000 рр.), на засіданнях кафедр української мови та стилістики української мови. Матеріали дослідження знайшли своє відображення у 8 публікаціях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, переліку умовних скорочень (47 найменувань), двох розділів, висновків та списку використаних джерел (242 найменування). Обсяг дисертації – 222 сторінки.

ЗМІСТ РОБОТИ

У "Вступі" обґрунтовано актуальність теми дослідження, з'ясовано його мету, завдання і методи, визначено наукову новизну, теоретичне й практичне значення роботи, представлено форми апробації результатів.

У першому розділі "Словотвір (лексична деривація) як основне джерело формування похідних лексичних одиниць" розглядаються основні проблеми сучасної дериватології та з'ясовується вторинний характер природи відносного прикметника як лексико-граматичного прикметникового підкласу.

Словотвірну деривацію можна кваліфікувати як процес творення вторинних номінативних знаків зі статусом слова. Словотвірні деривати виникають шляхом переходу від одного мовного знака - вихідної одиниці, уже наявної в лексичному складі, до іншого мовного знака - похідної одиниці, що виникає у мові як нова лексична одиниця для називання певного фрагмента позамовної дійсності через асоціативні зв'язки між відповідними денотатами та формальною і семантичною вивідністю породжуваного знака з базового.

Відношення словотвірної похідності існують тоді, коли між парою слів зі спільною ядерною частиною виникають такі взаємозв'язки, які дублюються в інших, формально і семантично тотожних парах слів.

Мотивованість похідного слова — найбільш суттєва його властивість. Вона передбачає існування у складі мотивованого слова джерела найменування у вигляді твірної основи. Поява нового слова через словотворчий акт зумовлена, з одного боку, потребою у називанні нової реалії, а з іншого — функціонуванням словотвірної системи мови: взаємодією її словотворчих ресурсів, а також відношеннями, що існують між членами системи. Похідне, таким чином, входить до лексичного складу мови як одиниця, що характеризується подвійною зумовленістю — екстралінгвістичними та інтралінгвістичними чинниками.

З'ясувати специфіку похідного як особливої одиниці мови, дати адекватне тлумачення його характеристик і властивостей неможливо без звернення до процесу формування через словотвірну систему нового однослівного найменування.

У дисертаційному дослідженні термін **похідне** пов'язується лише із суфіксальним способом морфологічного словотвору. **Базова одиниця** — твірне слово (основа), а **дериваційна операція** — це словотвірний такт, тобто приєднання до твірного слова словотворчого форманта (суфікса). Отже, при аналізі наслідків дериваційних процесів у полі зору дослідника перебувають три мовні одиниці: твірна основа, дериват та афіксальна морфема. Твірна основа та афіксальна морфема є визначальними у дериваційному процесі, похідне — зумовлена цими двома чинниками величина.

Семантика похідного слова залежить від багатьох чинників, які беруть участь у творенні нової одиниці, проте домінують лексичні та структурні.

Похідне та твірне слово — члени бінарного словотвірного протиставлення “мотивуюче — мотивоване”. Лише належність до цієї системи дає підстави для класифікації лексем: первинної — як твірної, вторинної — як похідної.

Твірною основою є та частина афіксального похідного, яка залишається після виділення у ньому дериваційного форманта останнього словотвірного такту. Така кваліфікація твірної основи йде від словотвірного аналізу, спрямованого на визначення безпосередньої мотивуючої одиниці і тієї афіксальної морфеми, приєднанням якої до джерела деривації закінчується акт утворення нової назви.

Похідне слово як структурно-семантична єдність, крім твірної основи, містить **службову морфему**. Службова морфема вважається дериваційною тоді, коли вона є носієм словотвірного значення. Бінарне зіставлення мотивованого і мотивуючого слів дає змогу виявити значення похідного — словотвірне значення, яке завжди містить у собі вказівку на відношення похідного до вихідного: *папір* — *паперовий* “виготовлений з паперу”.

У сучасному слов'янському мовознавстві незаперечною стала думка про існування ще в індоєвропейській мові недиференційованого класу імен, які виступали назвами як предметів, так і їх ознак. Використання певних імен у функції атрибута призводило до суттєвих змін у їх семантичній та граматичній структурі. Результатом таких процесів стало поступове категоріальне оформлення нового лексико-граматичного розряду іменних слів — прикметників.

Первинний прикметник являв собою семантично похідну від назви предмета одиницю. Це дає підстави вважати, що за походженням усі первинні прикметники були відносними і що з генетичного погляду вся категорія прикметника — це сукупність різними способами ад'єктивованих одиниць, найпродуктивнішим з яких є суфіксація.

Категоріальне значення прикметника — вираження ознаки. Ознака постає там, де існують відношення одного предмета до іншого: взаємодія об'єктів позамовної дійсності, їх найрізноманітніші зв'язки знаходять своє мовне відображення у прикметниках. Саме відношення між двома предметами, один з яких є тим, що означається, а інший — таким, що пов'язується з

ним певною спільною рисою чи властивістю, формує поняття ознаки, яка виступає основою семантики відносного прикметника.

Оскільки переважна більшість ад'єктивних одиниць є похідними від лексем іншої категоріальної належності, що являють собою назви предметів, дій, обставин, можна говорити про перехід іменникової, дієслівної, прислівникової семантики у семантику прикметникову. Така семантична співвіднесеність є досить виразною: *ліс* — *лісовий*, *лічити* — *лічильний*, *вчора* — *вчорашній*.

Отже, семантика ВП повністю впливає із семантики твірної основи: приєднуючи афікс, вона зазнає категоріального переоформлення. Атрибутивні значення похідних прикметників є вторинними. Вони — результат атрибутивного представлення дії чи процесу або означальної оцінки відношень між предметами.

ВП — лексеми з прозорою етимологією. Живі генетичні та структурно-морфологічні зв'язки ВП з твірними базами лежать на поверхні їх словотвірної структури: *мідний* — *мідь*, *сьогоднішній* — *сьогодні*, *вітальний* — *вітати*.

У системі ВП української мови на основі вираження чи невираження присвійного значення виділяють **власне відносні прикметники та присвійні прикметники (посесиви)**. Останні виразно протиставляються усім іншим відносним прикметникам наявністю спеціалізованих суфіксів для надання іменниковим лексемам на позначення істот атрибутивного присвійного значення. Набір цих суфіксів кількісно обмежений.

Властива українській та іншим слов'янським мовам міжкатегоріальна транспозиція “іменник → ВП” свідчить про високу активність названих словотвірних процесів. Така типологічна ознака досить виразно відрізняє слов'янські мови від інших мов індоєвропейської сім'ї, у яких аналогічні явища позначаються за допомогою інших мовних засобів.

У *другому розділі “Історія відіменникових відносних прикметників в українській мові”* з'ясовується словотвірна структура індоєвропейських та праслов'янських відносних прикметників, лексико-семантична природа іменникових твірних основ, досліджуються мотиваційні відношення та словотвірні типи відносних прикметників в історії української мови, періоди їх продуктивності та згасання, морфонологічні зміни на стику твірних основ та суфіксів, виявляється явище лексико-словотвірної синонімії ВП.

Основу словотвірних систем сучасних слов'янських мов становить спільнослов'янський фонд словотвірних типів, успадкований ними ще з праслов'янської мови. До нього додаються ті словотвірні типи, що виникли в межах окремих групових етномовних територій і мають локальний характер.

Словотвірна структура прикметника являє собою відображення характеру і суті його дериваційних відношень та взаємозв'язків з лексичними одиницями інших лексико-граматичних розрядів, що склалися протягом тривалого становлення і розвитку категорії ад'єктивних слів.

Формування словотвірної структури прикметника відбувалося за тими загальними тенденціями, що характеризували в цілому розвиток системи словотвору української мови.

Аналіз дериваційної структури прикметника передбачає виявлення одного з основних параметрів — належності його твірної основи до певної частини мови, а в десубстантивах — до певної іменникової лексико-семантичної категорії.

В основі виділення в іменниковому лексико-граматичному класі двох найзагальніших лексико-граматичних категорій — категорії конкретності та категорії абстрактності — лежить відповідний конкретний чи абстрактний характер денотата.

Абстрактні іменники, називаючи загальні поняття (властивості, ознаки, дії, процеси, почуття, психічний і фізичний стан, різноманітні наукові поняття, одиниці міри і ваги), які безпосередньо не сприймаються людськими органами чуття, являють собою семантично-функціональну периферію іменника: село *отчизное* (ССУМ, II, 1498, 112),

фортуний (ПБ, 1627, 231), *ра(й)ския* траву зе(р)на (112), *гра(м)матиче(с)ки(й)* (ЛЛ, 1642, 211), врудіє *мафематиче(с)кое* (82), огня *геєнского* (УП, серед. XVII, 146), *анахтемскій* (Б-Н, 44), *драматичний* (Гр. I, 440), *літературні твори* (II, 371), *ліричному поетові* (370), *півгодинний* (III, 156), *хунтовий* (IV, 419).

Активними мотиваторами ВП-десубстантивів в історії формування аналізованого типу слів виступають іменники, що є назвами істот: людей, тварин, птахів, риб, комах, а також міфічних і казкових антропоморфних та зооморфних істот:

- до *стєпаньча* перевоза (ССУМ, II, 1349, 386), *Охрємова ... дворища* (II, 1454, 118), по(д)ле дворища *Шаповалова* (ВГ, 1577, 35), *тка(ц)кого* поло(т)на (ДМВН, 1605, 36), *сїнь Ієромомль* (ПБ, 1627, 208), *Токаришина* сна (АС, 1693, 23), *житарскій* (К-С, XVII, 447), ум *чловчїй* (УП, серед. XVII, 564), *верхотруснїй* (Б-Н, 73), *воєводський* (Гр. I, 248), *лемківський* (II, 355), *панноччиного* привіту (III, 93), *русальчин* (IV, 88);

- *кур#чєго* лїта (ССУМ, I, 1392-1393, 530), *шубка боброва#* (АЖ, 1584, 79), *дїти л(ь)вовї* (ЛЗ, 1596, 78), *баранїй* (ПБ, 1627, 109), *блошани(й)* (ЛЛ, 1642, 338), *агнчими* рогами (УП, серед. XVII, 303), *велблюжїй* (К-С, XVII, 432), *тхирячий* (Б-Н, 359), *голуб'ячий* (Гр. I, 306), *зозулячий* (II, 178), *оврашковий* (III, 34), *яцірчин* (IV, 547);

- *Зєвсовь* отрок(ь) (ПБ, 1627, 201), *звїзда Арисова* (ЛЛ, 1642, 340), *дїаволскій* (К-С, XVII, 443), *богородицька* трава (Гр. I, 80), *відьомських* трав (236).

Іншу групу конкретних іменників — мотиваторів ВП — становлять (поряд із назвами істот) топоніми. Це назви географічних об'єктів — країн, територій, населених пунктів, річок, частин світу та ін.: владїка *Луцкїй* и *Острозскїй* (ССУМ, II, 1322, 99), воить *канєвський* (I, XV ст., 469), воита *володїме(р)ского* (ВГ, 1567, 39), побо(р)ца *Кїє(в)ски(и)* (АЖ, 1582, 44), *чєгері(н)ского* старостї (ДМВН, 1605, 65), Крвлєєєєєєєєє *Перскїє* (Бер., 1616, 60), *звн(р) сїри(й)ски(й)* (ЛЛ, 1642, 109), от *палєстїнских* градов (УП, серед. XVII, 440), копрь *їталїйскїй* (К-С, XVII, 460), пушкара *Московского* (АС, 1693, 5), *шкоцкїй* (Б-Н, 399), *лївївський* (Гр. II, 384), *персіянський* (III, 146).

Базовими для відсубстантивних ВП є також матеріально-речовинні іменники, що називають однорідні за своїм складом речовини, матеріали, продукти природного чи штучного походження (будівельні матеріали, тканини, хімічні елементи, рослини, злаки і трави, овочі і ягоди, продукти харчування, рідини, ліки та ін.): о(т) *пнсчана* броду (ССУМ, II, 1366, 281), *бляху сребреную* (АЖ, 1583, 53), с цї(н)шами... *жї(т)нїми* (ВГ, 1571, 162), *жупань чи(р)вонї(и) каразїєвї(и)* (ДМВН, 1605, 32), *ремннїй* (ПБ, 1627, 141), *липови(й)* (ЛЛ, 1642, 398), з *дубовимь* листомь (НК, XVII, 44), арендари *тютюннїє* (АС, 1693, 26), *папирнїй* (Б-Н, 272), *антипковий* (Гр. I, 8), *атраментовий* (11), *молошина* каша (II, 443), *олїйний* (III, 52), *шкіряний* (IV, 501).

Інші іменники як твірна база для ВП не виявляють виразної семантичної однорідності порівняно з названими групами, а тому ад'єктивні деривати, утворені від них, об'єднують у клас зі значенням загальної відносності, що не виключає детальнішого внутрішнього членування. На дослідженому матеріалі виділено такі підгрупи:

а) іменники вузькоконкретної предметної семантики, що виступають назвами реальних об'єктів довколишньої дійсності (ця підгрупа кількісно є найбільшою): кї *бортномуу* доубью (ССУМ, I, 1413, 113), *возовїй* (ЛЗ, 1596, 77), *рїбь ... бо(ч)ковї(х)* (ДМВН, 1605, 85), до руко#ст# *шабєлногo* (ПБ, 1627, 161), *го(р)цковї(й)/* (ЛЛ, 1642, 135), *гарматнїй* (Б-Н, 95), *брїтв'яний* (Гр. I, 100), *капїуковий* (II, 219), *хатяний* (IV, 389).

б) лексеми з просторовою та локальною семантикою: *заднїй* островї (ССУМ, I, 1322, 374), оу *нїжнїмї* коньци (II, 1392, 48), w(т) сторонї *полудє(н)ное* (ВГ, 1577, 187), до *wколї(ч)нї(х)* сусєдо(в) (АЖ, 1583, 55), *чосно(к) лнснїй* (ПБ, 1627, 59), *лугови(й)* (ЛЛ, 1642, 256), *пляцї ... дворовий* (АС, 1693, 66), *рїнковїй* (К-С, XVII, 503), *ярмарковими* справами (АС, 1693, 28), *базарнїй* (Б-Н, 49), на ... *болотяних* острївцях (Гр. I, 85);

в) лексеми з часовою семантикою: *но(ч)ни(м)* вбiчаемi (АЖ, 1583, 57), *вечернянiй(ий)* (ЛЛ, 1642, 128), *тижневий* (Б-Н, 351), *литний* (210), *недильний* (241), *нiчний* (246), *вечiр зимовий* (Гр. II, 153);

г) назви адмiнiстративних установ та юридичних стосункiв: к *дес#тинному* берегу (ССУМ, I, 1445, 299), уфалахi *се(и)мовiхi* (АЖ, 1584, 149), до(м) *судовiй(ий)* (ЛЗ, 1596, 68), до кни(г) *врядовiй(х)* (ДМВН, 1605, 25), гроше(и) *чiншовiй(х)* (ДМВН, 1649, 180), лавникi *майстратовий* (АС, 1693, 39), *скарбовий* (Б-Н, 329);

г) назви хвороб: повiтреемi *моровiм* (АЖ, 1584, 95), *коликовiй(ий)* (ЛЛ, 1642, 129), *кашлевий* (К-С, XVII, 457), *бешиховий* (Б-Н, 54);

д) назви свят: *колядовий* (Б-Н, 190), на *великодникi* святкахi (71), *рiздвяний* (Гр. IV, 22);

е) iменники зi значенням певної сукупности: кони *е(з)днiе* и *стаднiе* (ВГ, 1577, 208), *во(ий)сковий(ий)* (ПБ, 1627, 181), *народови(ий)* (ЛЛ, 1642, 207), *кагальний* (Б-Н, 176), *азбуковий* (Гр. I, 5).

Однак поза наведеними лексико-граматичними пiдгрупами твiрних iменникiв залишаються субстантиви з найрiзноманiтнiшою семантикою, що не об'єднуються у бiльш-менш однорiднi тематичнi угруповання: *грошовiми* платi (ССУМ, I, 1445-1452, 266), на *сло(в)ное* рече(н)е (ВГ, 1577, 199), *пу(л)соваа* жила (ПБ, 1627, 180), вирi *вiтп(ий)ний* (167), *пластовий* медi (СС, XVII, 141), *титляний* (К-С, XVII, 518), *карбовий* жезлi (457), *дерновий* лiсцi (442), *ремесний* (Б-Н, 311), *шаговий* (394), *причилковий* (301), *кутний* (201), *вiршовий* (Гр. I, 240), це ранiшня робота, а це *досвiтчана* (428), *хмаровi* капельки (IV, 405).

В iсторiї української мови ад'ектонiмний словотвiр представлений словотвiрним типом (СТ) **“основа топонiма + -ськ-“** (з рiзними фонетичними варiацiями основного форманта): кн#земь *Києвськiй(м)* (ЛК, 852, 1), игумень *Пере"славський* (1072-1073, 171), митрополить *галицькiй* (П, до 1301, 10), владiка ... *Острозський* (ССУМ II, 1322, 99), мешчани(н) *фасто(в)ски(и)* (ДМВН, 1605, 66), копрь *италiйськiй* (К-С, XVII 460), птица *ара(в)ская* (ЛЛ, 1642, 151).

Сучасна система ад'ектонiмного словотвору української мови остаточно сформувалась уже на початку XV ст. Наступнi перiоди позначенi лише зростанням продуктивности СТ **“основа топонiма + -ськ-“**. Потенцiйнi можливостi його, зважаючи на специфiчне номiнативне призначення твiрних iменникiв та унiверсальнiсть ад'ектонiмного форманта, не обмеженi.

Вiдносно рано (уже в писемних джерелах староукраїнської мови) СТ **“iменник – назва особи + -ов/-ев-“** виступає стрункою та стiйкою пiдсистемою, де твiрний формант активно взаємодiє як з власними, так i з загальними особовими назвами українського та iншомовного походження. Цi виразно посесивнi назви заступають собою родовий присубстантивний належностi, а в XIV – XV ст. становлять уже розвинену i продуктивну пiдсистему посесивних номiнативних засобiв: оубиство *Авхлево* (ЛК, 984-986, 76), дщи *фараннова* (81), дворi *Никифоровi* (945, 44), снi *Гедешновi* (1020-1024, 133), *старцево* слово (1074, 181), *королевi* намiсткi (ССУМ I, 1349, 499), *соуфимково* село (1366, 350), книги *Мойсеевi* (АЗР, I, 1388, 24), *марково* селище (ССУМ I, 1443, 577), пасикоу *сидоровоу* (УГ, 1446, 100), конец *Михалковi* нивiки (ССУМ I, 1447, 599), *Павлюкову* вдову (ВГ, 1570, 100), по(д)лє дворища *Шаповалова* (1577, 35), снь *андрее(в)* (АО, 1577, 58), жена *стецева* (1578, 61).

Через активнiшу словотвiрну взаємодiю суфiкса -ов/-ев- з основами назв осiб – апелятивних iменникiв вiдбувається поступове стирання семи посесивности у значеннi дериватiв такого типу, оскiльки особовi iменники – загальнi назви називають не одиничний об'єкт, а ряд однорiдних об'єктiв. Вiдсутнiсть виразного вiдтiнку присвiйности зближує прикметники цiєї категорiї з ВП зi значенням загальної вiдносности.

СТ **“назва особи + -ов/-ев-“** залишається продуктивним, незважаючи на граматичне обмеження щодо залучення iменникiв (лише колишнiх -о-/-jo- основ) до вiдповiдних словотвiрних процесiв.

Від назв осіб за допомогою суфікса **-ин-** утворювались посесиви, зафіксовані уже в писемних джерелах староукраїнської мови: *Большину* гору (ЛК, 1074, 185), на *Ннжатины* ниві (1075-1078, 192). З XIV-XV ст. за СТ **“назва особи + -ин-“** значно активніше починають утворюватися похідні, ширше залучаються у відповідні словотвірні процеси назви осіб – апелятиви: дочка *старостина* (АЗР, 1, 1347, 17), бра(т) *воєводині* (ССУМ I, 1395, 185), печа(т) *вилчина* (I, 1400, 183), по(д)лі *гоугнині* доуброві (I, 1421, 238), на *цоцорин* бро(д) (II, 1448, 527), икону *госпожину* (КП, 1462, 7), *царицино* виденіє (11). У XVI-XVIII ст. виявлено певний спад дериваційної активності СТ **“назва особи + -ин-“**, яка відновлюється у XIX ст.: Мамка *Ревечина* (Тіт., 1624, 130), в хатці *Жучишиной* (АС, 1693, 49), ко(р)чми *Верещачиной* (ДДГ, 1710, 163), на *свекрушину* постілку (Д-Х, 1814-1819, 513), коло *Овдотіної* косочки (252), *Наталин* посаг (233), *Федорчина* матінка (249), *Марисини* браття (92), *матинчиноє* коханне (197), *жинчині* (Б-Н, 138), *матуцин* (222), *наймиччина* дитина (Гр. II, 491).

Суфікс **-ий** приєднувався лише до назв істот. За СТ **“назва особи + -ий”** утворювалися присвійні прикметники: сити *вражши* (ЛК, 1085-1087, 198), *Божей* ласки (Т, 1388, 115), *пастуши(й)* (ЛЛ, 1642, 302), по(л)ковничой вла(с)ти (ДДГ, 1719, 209). У функції твірних основ для похідних цього типу виступали лише апелятивні особові назви. Цей факт, ймовірно, і зумовив порівняно швидку втрату такими дериватами первісної здатності до вираження власне посесивного значення і перехід їх до розряду відносних чи якісних прикметників. У цілому СТ **“назва особи + -ий”** можна визначати як непродуктивний. Незначне підвищення активності припадає на XVII-XIX ст.: *пастуший* (ЛЛ, 1642, 302), *рабій* (К-С, XVII, 499), *Монаршиє...* грамоти (Л.Вел., I, 1720, 183), *арцибіскупій* (Б-Н, 45), шії *бунтовничі* (Гр. I, 111), *жебрачий* (478). У сучасній літературній мові функціонують поодинокі похідні такого типу, але й вони витісняються дериватами на **-ськ-**, утвореними від тих самих основ: *дівочий* – *дівоцький*, *жіночий* – *жіноцький*, *парубочий* – *парубоцький*.

Близькими до суфікса **-ий** через появу членних прикметникових форм виявився ад’єктивний формант **-jь-** (з цієї причини похідні обох типів іноді важко розмежувати). Формант **-jь-** додавався лише до назв осіб (переважно - загальних назв). СТ **“назва особи + -jь-“** визначають як морфонологічний, оскільки словотвірна дія дериваційного афікса щодо базової основи виявлялася лише у фонетичній видозміні кінцевого приголосного основи. Початкові писемні джерела української мови представляють деривати на **-jь-** як системне і поширене явище; такі похідні існують паралельно з іншими посесивними прикметниковими формами без стилістичних обмежень: мдр(с)ть *Соломоню* (ЛК, 955, 50), к порубу *Всеславлю* (1066-1068, 160), слово *авраамле* (Ізб. 1076, 232). Проте з XV ст. прикметники на **-jь-** починають рідше функціонувати у писемних джерелах, стають стилістично маркованими, виступаючи у книжних джерелах, близьких до релігійної сфери діяльності носіїв мови, що призводить до поступової стилістичної консервації та занепаду СТ **“назва особи + -jь-“**.

Про присвійні прикметники можна говорити лише тоді, коли похідні від назв осіб (з відповідними посесивними суфіксами) є носіями чітко вираженої належності чогось особі. В основі такої номінації лежить глибинна конструкція, заснована на предикативному відношенні **“А належить В”**, загальний семантичний план якої полягає в повідомленні про те, що відповідна особа є власником конкретного об’єкта.

Продуктивним в історії української мови виступає СТ **“іменник - назва особи + -ськ-“**. За цим типом утворювалися відіменникові похідні ВП в основному від назв осіб – апелятивів: похотью женьскою (ЛК, 980, 67), оу *мнишьскомь* житті (1088-1091, 204), оть ребра *апостолского* (ССУМ I, 1440, 78), секи(р) *бу(д)ни(ц)ких* (АЖ, 1582, 39), *гончарській* (ПБ, 1627, 115), права *сотницького* (ДДГ, 1723, 85), *парубоцький* самосклад (Д-Х, 1814-1819, 305). Проте у XX ст. доволі поширеним явищем є похідні від власних особових назв: *бальзаківський* (ІС, 1985, 300), *нобелівський*, *лукуллівський*, *езопівський*, *кайзерівський*, *петлюрівський*, *ловеласівський*, *кирилівський*, *томасівський*, *геркулесівський* (301). Номінативна продуктивність семантичного

підкласу твірних субстантивів була і залишається основою словотвірної продуктивності СТ “назва особи + -ськ-“.

Протягом усього історичного періоду СТ “назва особи + -н’-“ продуктивністю не відзначався (первісно твірними основами для дериватів такого типу виступали лише особові назви на позначення родинних стосунків, а дериваційний суфікс -н’- був носієм своєрідного посесивного значення та виступав у структурі деяких старослов’янських запозичень): преступивша заповхдь *итню* (ЛК, 1072-1073, 172), за *братню* вбиду (1075-1078, 194), соуді *мтрнь* (Ізб. 1076, 412), *моужьне* жене (ССУМ I, XV ст., 619), раби *Гни* (Тіт., 1616, 27), *зятні* діти (Ном., 1864, 240).

В українській мові ХХ ст. такі похідні можна справедливо вважати реліктами: в *братніх* (чоботах) (Гр. I, 95), *матерне* молоко (II, 409), *сватній* (хліб) (IV, 104), *дочірній* (ІС, 1985, 437), *сусідній* (ОЧС, 1998, 137), *господній*. Згортання дериваційної дії СТ “назва особи + -н’-“ слід пов’язувати з функціональною його різноплановістю та з чіткою спеціалізацією у присвійній функції в системі українського відіменникового словотвору ВП суфіксів -ов/-ев- та -ин-. Цілком ймовірно, що ці два фактори перебувають між собою у причиново-наслідкових зв’язках.

Не був продуктивним і СТ “назва особи + -н-“: яди *аспи(д)ного* (С, XVI – XVII, I, 1587, 140), *господарній* (ПБ, 1627, 123), *вертогра(д)ни(й)* (ЛЛ, 1642, 220), *верхотрусній* (Б-Н, 73).

За допомогою суфікса -н- формувались ВП від інших назв осіб - власне відносні прикметники. У сучасній українській літературній мові деривати, утворені за типом “назва особи + -н-“, явище малопродуктивне: *риболовний* (ІС, 1986, 342), *ретроградний* (343), *прадідний* (345), *прапрадідний*, *інвалідний*, (366), *стиляжний* (367), *водолазний*, *буржуазний*, *туземний* (373).

Суфікс -ач-/-яч- додавався лише до іменників – назв істот.

СТ “назва особи + -ач-/-яч-“, де словотворчий афікс взаємодіяв лише з апелювативними основами, не був активним протягом усього історичного періоду: при *вррр кн#з#чюи* (ССУМ I, 1434, 482), кафтанокі *хлопячий* (ДЦГ, 1748, 135), *дивчачій* (Б-Н, 116), *баб’ячі* звичаї (Гр. I, 15).

Продуктивним явищем в історії української мови був СТ “іменник – назва тварини + -ов/-ев-“ (особливо з XVII ст.): ис кутасом *барсовімї* (Т, 1555, 60), шапку... *баранкову* (АС, 1693, 92), *козловімї* лоемі (Кн., з 1788, 59), шапка *собольова* (Д-Х, 1814-1819, 121), *навичевий* (Б-Н, 269), *бабаковій* (*байбаковій*) (47), *дятлів* (Гр. I, 463), *гусакове* пір’я (342), *моржевий* (ІС, 1985, 270), *кефалевий* (271). Функціонування дериватів, утворених за названим типом, у ряді лексикалізованих словосполучень (*волови(й)* язикі трава (ЛЛ, 1642, 173) дає підстави для висновків про те, що на першу половину XVII ст. вони були звичним і поширеним явищем у номінаційній системі української мови відповідних історичних періодів.

У ряді випадків деривати, утворені від назв тварин, однозначно називають матеріал, з якого виготовлено предмет, адже, крім формування присвійних прикметників, первісно суфікс -ов/-ев- утворював ще й матеріально-речовинні ВП. Тому деривати, мотивовані назвами тварин, але з матеріально-речовинним значенням, є своєрідною перехідною групою (формально – від назв тварин, семантично – матеріально-речовинні): шапку...*баранкову* (АС, 1693, 92), *ракову* юшку (Інт., к. XVII - п. XVIII, 177), *козловімї* лоемі (Кн., з 1788, 59), шапка *собольова* (Д-Х, 1814-1819, 121), *кунова* шуба (Гр. II, 325), *лисова* шуба (362), а на йому шуба *львова* (384).

Значно активніше за допомогою суфікса -ий утворювалися деривати від назв тварин. У цій категорії ВП суфікс -ий теж втратив своє посесивне значення. Джерела XVII – початку ХХ ст. досить широко відображають факти використання дериватів на -ий такого типу: чаша *черепаша#* (ПБ, 1627, 36), *жабья* ко(с)тка трава (ЛЛ, 1642, 291), *пеш(й)* язикі трава (151), з кровю *лвою*, *свинєю* (Т, XVII, 56), футра *куніого* (Л.Вел., IV, 1720, 122), *мясо волчое* (Кн., з 1788, 76), *баранхи* сліозї (Т, XVIII, 56). Однак, незважаючи на це, сучасна українська літературна мова найповніше успадкувала похідні від іменників з фіналями на [г], [к], [х], [ц], [д]: *гадючий* (ІС, 1985, 432), *куничий* (430), *щучий* (431), *собачий* (429), *їжачий*, *індичий*, *медвежий* (294), *папужий* (295), *верблюжий*.

За основами на губні, свистячі і сонорні приголосні закріпилися форманти -ач-/-яч-, -ин-/-їн-: *соколими* гнездї (ССУМ II, 1488, 367) - *соколиний* (ІС, 1985, 68); *шоуба соболь#* (II, 1488, 365) – *соболиний* (368), *соболячий* (434).

Значно продуктивнішим явищем в історії словотвірної системи українського прикметника був СТ **“іменник – назва тварини + -ач-/-яч-“** порівняно зі СТ “назва особи + -ач-/-яч-“, хоча дериваційна активність суфікса -ач-/-яч- щодо назв тварин розпочинається з кінця XVIII ст., коли він стає активніше взаємодіяти з тими основами твірних іменників, що поєднувались із суфіксом -ий: *лисяче м'ясо* (Кн., з 1788, 72), *борода козяча* (Д-Х, 1814-1819, 95), *жаб'ячий* (Б-Н, 136), *коров'ячі* слізки (Ном., 1864, 207), *баранячий* смух (Гр. I, 28), *жереб'ячий* (480).

Результатом такого процесу було поступове витіснення суфікса -ий зі сфери творення ВП від іменників – назв тварин і подальше завоювання суфіксом -ач-/-яч- у сучасній літературній мові у цьому плані домінуючої позиції: *сов'ячий* (ІС, 1985, 434), *шакалячий*, *крокодилячий*, *акулячий*, *тарганячий*, *фазанячий*, *тюленячий*.

СТ **“іменник – назва тварини + -н-“** протягом усього досліджуваного періоду активністю не відзначався: *рибні* ловища (II, 1301, 14), лоупежмї *гор(н)остаинїми* (ССУМ I, XV ст., 251), *пса...лисично(г)[о]* (АЖ, 1583, 52), *кон(ї)нїи* жо(л)нїре (ЛЗ, 1596, 87), *масла коровного* (ДДГ, 1751, 92). Інколи суфікс -н- реалізовувався у варіанті -овн-, який, проте, надалі не знайшов широкого застосування.

Деривати, утворені за СТ **“іменник – назва тварини + -ин-“**, в історичних джерелах української мови використовуються дуже обмежено, що є свідченням низької продуктивності названого СТ: *лиц# змїина* (Ізб. 1076, 363), *кожушокї белинїй* (Т, 1578, 82), *мяса...гусино* (Т, XVIII, 631), під *струсиним* пірцем (Д-Х, 1814-1819, 210), *буслиний* (Гр. I, 115), *дрохвині* яйця (447). У цій групі ВП обмеження щодо парадигматичної належності твірних основ не простежуються.

На периферії використання форманта **-ськ-** перебуває СТ **“іменник -назва тварини + -ськ-“**. Тут суфікс приєднується до досить обмеженого кола твірних іменників: стадо *конское* (АЗР, I, 1347, 18), стада... *свинско(г)[о]* (АЖ, 1584, 84), рв(д) *пелекан(ї)скїй* (ЛЗ, 1596, 61), жрїновї ослїи, или *оселскїй* (ПБ, 1627, 377). Зберігаючи своє давнє вузьке значення - називати ознаку за матеріалом, - формант **-ан-/-ян-** найбільш системно взаємодіяв з іменниками, що номінували матеріали та речовини. Малопродуктивним він був при творенні ВП зі значенням загальної відносності і спорадичним – стосовно інших категорій. Дериваційна активізація СТ **“матеріально-речовинний іменник + -ан-/-ян-“** розпочинається з другої половини XVII ст. і триває до кінця XIX – початку XX ст.: шубка *кита(и)чана* (ДМВН, 1609, 125), *сосу(д) оцтя(н)* (ЛЛ, 1642, 66), з муки *гречанои* (УП, серед. XVII, 339), *воцанїй* (К-С, XVII, 435), в(ї) *скляном* сосудї (НК, XVII, 44), на *мїдяномї* волю (Л.Гр., 1710, 25), *казановї салїтранихї* (Л.Вел., IV, 1720, 118), олію *ляного* (Кн., з 1788, 64), *дротяная* нагаєчка (Д-Х, 1814-1819, 336), *дїгтяний* (Гр. I, 388), *дертяний* (372).

Проте пізніше він був витіснений іншими СТ, задіяними у сфері творення матеріально-речовинних ВП, і в сучасній літературній мові став малопродуктивним, перемістившись на периферію регулярних словотвірних зв'язків.

Щодо СТ **“матеріально-речовинний іменник + -ов-/-ев-“**, то тут суфікс -ов-/-ев- – найактивніший порівняно з усіма іншими групами ВП, де він використовується. Підвищення продуктивності СТ **“матеріально-речовинний іменник + -ов-/-ев-“** починається з XVI ст.: є(р)мя(к)... *шифїтуховї(и)* (ДМВН, 1605, 40), *юхтовїй* (ПБ, 1627, 141), *липови(ї)* (ЛЛ, 1642, 198), пуклїр... *діамантовїй* (УП, серед. XVII, 531), *кленовїй* (К-С, XVII, 458), *яворовїй* (СС, XVII, 172), *плахот...двї шовкових* (АС, 1693, 94), *жупани кармазиновїе* (Л.Сам., XVII, 77), *маково зє(р)но* (КЗ, к. XVII – п. XVIII, 238).

Варіант -ев- використовувався після основ на м'який приголосний. Хронологічно це явище порівняно нове. Аналізований матеріал дозволяє віднести його появу до кінця XVI ст.:

приволюки *бакгазієвіє* (Т, 1583, 48), жупа(н)...*ко(с)тришеві(у)* (АЖ, 1582, 44), жупа(н)...*каразієві(у)* (44).

Деривати на -ов-/-ев- від матеріально-речовинних іменників здебільшого зберігають своє первинне значення, засвідчуючи свій доволі міцний зв'язок з глибинною синтаксичною структурою, яка лежить в основі формування таких номінацій. Це, очевидно, пов'язане з тим, що для суфікса -ов-/-ев- вираження матеріально-речовинних значень є однією з центральних функцій.

Активно утворювалися ВП за СТ “**матеріально-речовинний іменник + -н-**“. Проте ця активність розпочинається приблизно з XVII ст. і далі триває з наростанням дериваційного потенціалу: строкою *є(д)ва(б)ною* (ДМВН, 1605, 36), *сребрній* (Грама. 1643, 10_а), в *порфирное* одніє (УП, серед. XVII, 155), первии (стихар) *атласній* (Т, 1675, 41), мука *пшеничная* (СС, XVII, 128), арендари *тютюнние* (АС, 1693, 26).

ВП зі значенням загальної відносності досить активно утворювалися способом додавання до відповідних твірних основ суфікса **-ськ-**. Названа категорія ВП є третьою (після відтопонімних та відособових), де суфікс -ськ- виступає як активний дериваційний формант. Ця словотвірна сполучуваність фіксується ще писемними джерелами староукраїнської мови: *филосовськую* хитрость (ЛК, 913-929, 31), на дворі *теремьскомі* (945, 44), на вблациху *шверьскійху* (984-986, 75), пни" *манастірська*" (1044-1051, 148), боури...*морьскі* (Ізб. 1076, 177).

У наступні періоди (особливо в XVII ст.) продуктивність СТ зростає: до оборі *городскіє* (АЗР, I, 1347, 11), *псаломское*...слово (КП, 1462, 29), за декрето(м) *трибуна(л)ски(м)* (ДМВН, 1605, 26), реєстр *грома(у)кі(у)* (АО, 1610, 124), врудіє *математиче(с)кое* (ЛЛ, 1642, 82), огні *алхимицкіє* (Т, 1646, 19), *астрологицких* забобонові (XVII, 39), о реча(х) *обційнски(х)* (КЗ, к. XVII – п. XVIII, 95), на...*сино(д)скихі* пу(н)кта(х) (ДДГ, 1724, 42), *неверситецкій* (Б-Н, 240), клюшник *галерський* (Гр. I, 268), *лиманські* коси (ІІ, 359), *табунська* кобила (ІV, 242), *синдикатський* (ІС, 1985, 306), *парламентський*, (307), *політвіддільський* (308).

Активно утворюються ВП зі значенням загальної відносності в результаті взаємодії з основами відповідних іменників суфікса **-ов-/-ев-**, поступаючись у цьому плані лише дериватам із суфіксом -н-. Активність цієї взаємодії починається з другої половини XVI ст.: печ#(т) *вр#дова* (АО, 1573, 49), по(д) часу рокові *судові(х)* (ВГ, 1567, 39), право...*сна(д)ковое* (144), с платі *грошовіми* (140), звичаю *то(р)гово(з)[о]* (154), до (к)ни(г) *за(м)кові(х)* (АЖ, 1582, 38). У наступні періоди продуктивність зазначеного СТ значно зростає, засвідчуючи його потужний дериваційний потенціал: рібь...*бо(ч)кові(х)* (ДМВН, 1605, 85), начи(н)є *млиное* (1609, 138), знаки *гербовіє* (УП, серед. XVII, 67), сторожі *баитові* (Т, 1683, 65), гроши *провія(н)товіє* (ДДГ, 1728, 113), в воді *дошовою* (Кн., з 1788, 67), *жолудовий* персток (Гр. I, 490), на день *понеділковий* (ІІІ, 310), *яркова* вода (ІV, 542), *баржевий* (ІС, 1985, 270), *ферзевий*, *галузевий*.

Найпродуктивнішим СТ у творенні ВП зі значенням загальної відносності є тип із суфіксом **-н-**. Такі деривати широко представлені уже в писемних джерелах староукраїнської мови: дворі *теремній* (ЛК, 945, 44), к ворото(м) *городній(м)* (972-977, 62), сьсуді *црквній*" (987-988, 101), жерьтва *словесна*" (1015, 123), *постьному* времени (1074, 173), силі *небесній*" (Ізб. 1073, 3). Наступні періоди позначені дериваційною активністю СТ із суфіксом -н-. Особливо це стосується XVII і наступних століть: *криничній(ій)* (Тіт., 1624, 227), жаге(л) *корабелній(ій)* (ПБ, 1627, 180), *стїн(н)и(ій)* (ЛЛ, 1642, 275), каменем *гробній* (УП, серед. XVII, 70), *санній* путь (К-С, XVII, 503), роскош *школную* (Інт., к. XVII – п. XVIII, 83), *зубно(у)* болїзни (КЗ, к. XVII – п. XVIII, 304), до межі *огородной* (АС, 1693, 61), лїтерї...*початковіє* (ІВ, 1691, 76), *мїсячної* хороби (НК, XVII, 41), ві *недїлній* день (Л.Гр., 1710, 154), *туремнимі* ... вязенемі (Л.Вел., I, 1720, 37), з *шлюбним* мужем (Д-Х, 1814-1819, 99), *барильній* (Б-Н, 51), *долинній* (Гр. I, 417). XVII ст. характеризується появою та поширенням гібридних (українсько-латинських) прикметникових афіксів-інновацій -ичн-/-ічн-, -альн-/-іальн- та інших: *Грамаичному* сложенію

(Тіт., 1624, 104), *полһтй(ч)нй(и)* звйча(и) (КЗ, к. XVII – п. XVIII, 90), *економичний* кризис (Гр. I, 464); *исторични(й)* (ЛЛ, 1642, 219), *филозофичні...* книжки (Гр. IV, 376); *натура...деспотична* (I, 372); *листі авизория(л)нй(и)* (ДМВН, 1643, 246), резолюції *катедрадној* (ДДГ, 1766, 56). Ширше у цій групі ВП використовується суфікс -овн-: *писмена азйбуковна*" (ЛК, 902-903, 19), на декреті *судовномй* (АЖ, 1584, 72), *люде урадовне* (ДДГ, 1711, 49).

Щодо таких відносноприкметникових категорій, як матеріально-речовинні ВП та ВП зі значенням загальної відносності, деривати на **-ин-** являють собою спорадичне явище.

Аналізований мовний матеріал засвідчує існування ряду випадків, коли після приєднання до твірної бази ізоморфних афіксів виникали словотвірні синоніми.

У межах відіменникової суфіксальної словотвірної підсистеми ВП лексико-словотвірні синоніми існували в таких словотвірних категоріях, як ВП зі значенням загальної відносності, матеріально-речовинні ВП та мотивовані назвами тварин.

Відносноприкметникові лексико-словотвірні синоніми здебільшого функціонують як взаємозамінювані. Виявлено випадки, коли взаємозамінювані деривати-синоніми виступали в тому самому джерелі.

Найбільш яскраво лексико-словотвірна синонімія у системі відіменникового суфіксального словотвору ВП представлена похідними від назв тварин.

У синонімічні зв'язки такого типу часто вступали усі продуктивні суфікси аналізованої категорії ВП. Їх контекстуальна взаємозамінюваність дозволяє говорити про тотожність семантики, якою наділені ці синонімічні деривати, та про повну їх семантичну нейтральність, незважаючи на відмінність словотвірної структури таких похідних: *нога куря* *трава* (ЛЛ, 1642, 279) - *яйця курачого* (Кн., з 1788, 63) - *куруне* *яйце* (Гр. II, 329); *карукомй* *риб'ячимй* (Кн., з 1788, 68) - *рибини* *язики* (Гр. IV, 15) - *риб'яний* *жир* (15); *голос солов'їний* – *солов'ячі очі* – *соловійових* *пісень* (Гр. IV, 166); *лебедєвй(й)* (ЛЛ, 1642, 151) – *лебеди(й)* (291) - *лебедячий* *гурт* (Гр. II, 349); *нави(й)* (ЛЛ, 1642, 303) - *вінець пав'яний* (Гр. III, 85) - *павине* *пір'я* (85);

Серед ВП зі значенням загальної відносності у синонімічних відношеннях найчастіше перебували деривати на -ов-/-ев- та -н-: (в) *вр#(д)* *городовй(и)* (ВГ, 1571, 135) - *городське* *телятко* (Гр. I, 315); *чел#ди* *дво(р)ное* (ССУМ I, XV ст., 289) – *дво(р)ски(й)* (ЛЛ, 1642, 98) - *пляці...дворовий* (АС, 1693, 66); *дикій оселй, лһснйй* (ЛЗ, 1596, 64) - *лісова* *звірина* (Гр. II, 370).

Такі ж тенденції виявляли і матеріально-речовинні ВП, проте до двох основних синонімічних афіксів -ов-/-ев- та -н- за частотністю наближався формант -ан-/-ян-: *насе(н)я* *цебу(л)ного* (АЖ, 1584, 76) - *цибуляний* (Гр. IV, 428); *бобичное* *листя* (Т, XVIII, 107) - *бобчаного* *нашня* (108); *семени коно(п)ного* (АЖ, 1584, 76) - *сһмя конопяне* (Кн., з 1788, 63); *миднйй* (Б-Н, 223) - *мһдяную* *ми(с)ци* (ДМВН, 1650, 193), *створи скорпии* *мһд#нй* (ЛК, 911-912, 30).

У групі ВП, утворених від назв осіб, лексико-словотвірні синоніми не виникали через відсутність ізоморфізму афіксів, адже відомо, що серед похідних такого типу яскраво виділяється група посесивів, яка формується спеціалізованими присвійними суфіксами -ов-/-ев- та -ин-. Посесивні ВП є носіями чітко вираженої однопланової ознаки – ознаки належності. Похідні інших СТ виражають широкопланові щодо семантики ознаки за різноманітними відношеннями.

У **висновках** представлено теоретичне узагальнення результатів дослідження.

Підкреслено, що відносні прикметники української мови являють собою повнозначні слова атрибутивної семантики, прикметникової лексико-граматичної категоріальної належності. Це суцільно мотивовані за значенням і похідні за формою лексичні одиниці, функціональне навантаження яких полягає у називанні ознак, що формуються як результат відношень предметів до інших предметів, дій, ознак інших ознак.

Історія становлення словотвору відносних прикметників української мови є закономірним продовженням процесів розвитку й удосконалення індоєвропейського та праслов'янського

прикметника на ґрунті української мови.

Усі ВП являють собою утворення від слів іншої частиномовної належності. Поодинокі випадки утворення ВП від прикметників були зафіксовані, але такі прикметники попередньо субстантивувалися. Ці факти доводять, що ВП не можуть походити від назв ознак, тому основним принципом залучення слів у відповідні словотвірні процеси є семантичний. Базове слово повинне мати предметну (іменникову) семантику.

З погляду граматичних характеристик твірних іменників немає жодних обмежень: у словотвірні зв'язки з ВП вступають іменники з похідними та непохідними основами, прості та складні іменники, іменники-абревіатури та незмінювані іменники.

В історії української мови утворення відіменникових ВП здійснювалось у межах таких словотвірних категорій:

- 1) ВП, мотивовані іменниками – назвами істот;
- 2) відтопонімні ВП;
- 3) матеріально-речовинні ВП;
- 4) ВП зі значенням загальної відносності.

У складі першої категорії виділяються ВП:

- а) мотивовані назвами осіб;
- б) мотивовані назвами тварин.

У межах кожної з названих категорій виділяються словотвірні типи, що характеризуються різним ступенем продуктивності. Деякі з них активно реалізують свій дериваційний потенціал, нарощуючи продуктивність, інші ж, навпаки, згасають або зникають взагалі.

Дериваційні процеси утворення відіменникових ВП супроводжуються різноманітними морфологічними перетвореннями, що регламентуються фонетичними законами української мови.

Поширеним явищем у системі історичного словотвору ВП була лексико-словотвірна синонімія. Зафіксована вона лише в межах трьох відносноприкметникових словотвірних категорій: матеріально-речовинних ВП, ВП зі значенням загальної відносності та мотивованих назвами тварин. Не виникали лексико-словотвірні синоніми у межах ВП, мотивованих назвами осіб, оскільки на перешкоді цьому стояла виразна семантична специфікація посесивних суфіксів.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях:

1. **Васильченко В.М.** Специфіка словотвірної мотивації відносних прикметників // Проблеми граматики і лексикології української мови. Збірник наукових праць. - К., НПУ імені М.П. Драгоманова, 1998. - С. 32 - 36.
2. **Васильченко В.М.** Внутрішня форма відносних прикметників // Система і структура східнослов'янських мов. Міжкафедральний збірник наукових праць. - К., НПУ імені М.П. Драгоманова, 1998. - С. 167 - 171.
3. **Васильченко В.М.** Лексико-словотвірна синонімія відіменникових відносних прикметників в історії української мови// Наука і сучасність. Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. - К., Логос, 2000. – Випуск 2. Ч. 1. – С. 195 – 199.
4. **Васильченко В.М.** Мотивація та її типи // Наукові записки. Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. - К., НПУ, 1998. - Випуск 1. - С. 184 - 189.

5. **Васильченко В.М.** Неморфологічні (синтаксичні) синоніми відносних прикметників // Наукові записки. Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. - К., НПУ, 1998. - Випуск 3. - С. 260-264.
6. **Васильченко В.М.** Основні поняття словотвору в курсі “Сучасна українська літературна мова” (на матеріалі історичного словотвору відносних прикметників) // Шляхи підвищення ефективності викладання української мови та літератури (Матеріали Всеукраїнської міжвузівської науково-практичної конференції 17 – 18 листопада 1999 р.). - К., Товариство “Знання” України, 2000. - С. 15 – 20.
7. **Васильченко В.М.** Елементи аглютинації у прикметниковому словотворі // Питання стилістики української мови. Збірник наукових праць. - К., 1996. - С. 74-79.
8. **Васильченко В.М.** Українські прізвища (відносні прикметники на -ськ(ий) у функції українських прізвищ) // Часопис “Рідні джерела”. - 1999. - № 1. - С. 6-7.

АНОТАЦІЯ

Васильченко В.М. Мотивація і словотвірне вираження відносних прикметників в історії української мови (відіменникові деривати). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2001.

Дисертацію присвячено діахронічному дослідженню словотвірної підсистеми відіменникових відносних прикметників української мови. У роботі з'ясовано похідну природу відносноприкметникового підкласу української мови, на матеріалі історичних писемних джерел виділено й досліджено словотвірні типи, за якими діахронічно утворювалися відіменникові відносні прикметники, проаналізовано етапи розвитку їх продуктивності чи згасання. Визначено, від іменників яких лексико-семантичних груп утворювалися відіменникові відносні прикметники в історії української мови. Досліджено морфологічні зміни, що відбуваються на стику твірних основ та дериваційних суфіксів відіменникових відносних прикметників. Виявлено явище лексико-словотвірної синонімії відіменникових відносних прикметників, визначено його межі.

Ключові слова: відносні прикметники, словотвірна підсистема, відіменникові деривати, словотвірний тип, твірна основа, дериваційний суфікс, лексико-словотвірна синонімія.

АННОТАЦІЯ

Васильченко В.Н. Мотивация и словообразовательное выражение относительных прилагательных в истории украинского языка (отсубстантивные дериваты). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2000.

Диссертация посвящена диахроническому исследованию словообразовательной подсистемы относительных прилагательных украинского языка (отсубстантивных дериватов). В работе выявлена производная природа подкласса относительных прилагательных украинского языка, на материале исторических письменных источников выделены и исследованы словообразовательные типы, на основании которых диахронически образовывались отсубстантивные относительные прилагательные, произведен анализ этапов развития их продуктивности или угасания. Определены

лексико-грамматические группы существительных, которые выступили производящими для отсубстантивных относительных прилагательных украинского языка в диахроническом аспекте. Изучены морфонологические изменения на стыке производящих основ и суффиксов относительных прилагательных. Исследовано явление лексико-словообразовательной синонимии отсубстантивных относительных прилагательных.

В диссертации определено, что относительные прилагательные украинского языка являются мотивированными по значению и производными по форме лексическими единицами, функциональное предназначение которых заключается в назывании признаков, формируемых как результаты отношений предметов с другими предметами, действиями, признаками. Существование класса таких единиц – это словообразовательная адъективация общекатегориальной семантики существительных, глаголов, наречий – использование неатрибутивной семантики для выражения разнообразных признаков.

Установлено, что история становления словообразовательной подсистемы относительных прилагательных украинского языка является закономерным продолжением процессов развития и совершенствования индоевропейского и праславянского имени прилагательного в украинском языке. Уже в праславянский период происходят существенные изменения, ставшие определяющими факторами для последующих путей развития словообразовательной подсистемы относительных прилагательных.

Отмечено, что все относительные прилагательные образуются от слов, принадлежащих к другим частям речи. Были зафиксированы единичные случаи образования относительных прилагательных от прилагательных, но при этом производящее прилагательное предварительно субстантивировалось. Эти факты подтверждают, что относительные прилагательные не могут быть произведены от названий признаков, поэтому основным принципом вовлечения слов в соответствующие деривационные процессы в качестве производящих основ является семантический. Базовое слово должно иметь предметную семантику.

В истории украинского языка производящими для отсубстантивных имен прилагательных выступали существительные, входящие в следующие лексико-грамматические группы:

- 1) одушевленные и неодушевленные;
- 2) вещественные;
- 3) конкретные и отвлеченные

Анализ структурно-грамматических характеристик производящих имен существительных дал возможность сделать вывод о том, что в словообразовательные связи с отсубстантивными относительными прилагательными существительные вступают без каких-либо ограничений, поскольку среди производящих были выявлены существительные с производными и неппроизводными основами, простые и сложные существительные, существительные-аббревиатуры и неизменяемые существительные.

Диахронически образование относительных прилагательных украинского языка происходило в пределах следующих словообразовательных категорий:

- 1) относительные прилагательные, мотивированные одушевленными существительными;
- 2) оттопонимические относительные прилагательные;
- 3) вещественные относительные прилагательные;
- 4) относительные прилагательные со значением общей относительности.

Первая из перечисленных категорий объединяет две субкатегории:

- а) относительные прилагательные, мотивированные наименованиями людей;
- б) относительные прилагательные, мотивированные наименованиями животных.

В пределах каждой из названных категорий выделены словообразовательные типы, характеризующиеся разной степенью продуктивности. Некоторые из них активно реализуют свой деривационный потенциал, наращивая продуктивность, другие же – наоборот: угасают или исчезают вообще.

Рассмотрены разнообразные морфонологические изменения, сопровождающие деривационные процессы образования отсубстантивных относительных прилагательных и регламентируемые фонетическими законами украинского языка.

Установлено, что в процессе образования производных относительных прилагательных от одних и тех же производящих основ с помощью изоморфных суффиксов возникают лексико-словообразовательные синонимы. Возникновение таких синонимов обнаружено только в пределах трех семантико-словообразовательных разновидностей относительных прилагательных, как-то: вещественные относительные прилагательные, относительные прилагательные со значением общей относительности и относительные прилагательные, мотивированные наименованиями животных.

Ключевые слова: относительные прилагательные, словообразовательная подсистема, отсубстантивные дериваты, словообразовательный тип, производящая основа, деривационный суффикс, лексико-словообразовательная синонимия.

ANNOTATION

Vasylchenko V.M. The Motivation and Wordforming Expression of Relative Adjectives in a History of the Ukrainian Language (desubstantive derivatives). - Manuscript.

Thesis is for obtaining of a scientific degree of the Candidate of philological sciences on a speciality 10.02.01 - Ukrainian language. - National Pedagogical University named after M. Drahomanov, Kyiv, 2000.

The thesis is dedicated to diachronical research of the wordforming subsystem of relative adjectives of the Ukrainian language (desubstantive derivatives). As a result of the work the derivative nature of a subclass of relative adjectives of the Ukrainian language is clarified. The wordforming types are selected and studied on a material of historical written sources, which ones diachronically have resulted in derived desubstantive relative adjectives. The analysis of development phases of their productivity or fading is made. The lexical and grammatical groups of nouns are determined, which ones have acted making for the desubstantive relative adjectives in a history of the Ukrainian language. Morphological changes on the joint of the making bases and suffixes of relative adjectives are studied. In a thesis the phenomenon of lexic wordforming synonymy of the desubstantive relative adjectives is studied.

Key words: relative adjectives, the wordforming subsystem, desubstantive derivatives, the wordforming type, making basis, the derivative suffix, a lexic wordforming synonymy.